

Науково-дослідний центр "Часи козацькі"
Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
Історико-культурна асоціація "Україна-Туреччина"

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

Випуск 20

Частина I

КИЇВ
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
2011

Науково-дослідний центр "Часи козацькі"
Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК ..... ^ .
Історико-культурна асоціація "Україна—Туреччина"

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 7 від 21 червня 2011 р.)*

Редакційна колегія: Титова О.М. (відповідальний редактор),
Бондаренко І.П., Івакін Г.Ю., Самойленко Г.В.,
Терпиловський Р.В., Франчук В.Ю., Шаповал Ю.І.

Адреса редакції: 01015, м. Київ, вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19;
е-таїї: t-sepieg@ikg.pei
тел. +380-44-2807879, тел./факс +380-44-2806463

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації - серія КВ № 16328-4800Р від 02.02.2010 р.)

Видано Центром пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.)
„*вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна
тел./факс: +3.80 (44) 2807879, е-таїї: t-sepieg@ikg.pei

©5 НДЦ "Часи козацькі", 2011

© Центр пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК, 2011

Таблиця підготовки очищеного глею

№ п/п	Етапи проведення, що передують приготуванню «шмардеги»	Хронометричні рамки
1	Видобування глею. Очищення сировини від вапна. Перевезення матеріалу до тічка.	1-2 години
2	Перемерзання та висушування матеріалу в тічку.	1 рік
3	Перед додаванням глею до основної маси його потрібно ретельно (вручну) перебрати, видалити з маси вапно , корінці, камінчики, землю та інші непотрібні частинки.	2–3 години

Олександр Юрченко (Переяслав-Хмельницький),
старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав»

Своєрідна група української ранньомодерної кераміки на Переяславщині

Метою даної роботи є виділення і введення до наукового обігу групи своєрідної кераміки ранньомодерного часу на Переяславщині.

Під час археологічних розвідок 2002 р. у с. Лецьки (Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.) на багатошаровій пам'ятці (епоха бронзи, ранні слов'яни, XVII-XIX ст.) поруч з ур. Переходенка автором виявлено окрему групу кераміки ранньомодерного часу. Зібрана колекція кружальної кераміки досить своєрідна і легко виділяється серед мішаного керамічного комплексу XVII-XVIII ст. Пам'ятка (100 x 80 м) зайнята городніми та садовими ділянками, розташована в центрі старої частини села на пологому схилі правого берега р. Броварка (місцева назва Супротивка) за 69 м на північний захід від будівлі магазину та за близько 50 м на північний схід від дерев'яного мосту через ріку. Згодом подібні знахідки було виявлено в ур. Шкільний двір, що знаходиться також в центрі старого села, але за 122 м на південний схід від вищезазначеної пам'ятки, навпроти магазину, поруч з могилою радянських воїнів.

Всього зібрано і опрацьовано 76 уламків посуду : 33 вінчики, 32 стінки, 2 ручки, 9 денечь та придонних частин. Посуд вирізняється, перш за все, складом керамічного тіста - великою домішкою крупнозернистого кварцового піску (зерна від 0,3-0,1 см і менше) та значної кількості білястих лусочок слюди. Остання присутня як природний компонент керамічної маси, а не як штучна домішка. Наявність піску створила характерну горбкувату поверхню і спричинила в багатьох місцях тріщини та мікророзриви кераміки. Завдяки слюді поверхня має характерний блиск як ззовні, так і зсередини. Поверхня місцями нерівна. Товщина стінок 0,3-0,4 см, але зустрічаються й більш товстіші фрагменти (до 0,7 см). Друга особливість посудин - це їх недбале виготовлення. Зовнішньо вони мають архаїчний вигляд і схожі на ліпні, а кружальні траси не завжди добре проглядаються. Посуд має нерівномірний обпал, переважають сірі, чорні,

білі, бежеві і коричневі відтінки. Кожна сторона та злам черепка різняться за своїм кольором. Іноді краї вінець мають наскрізний (чорний) обпал, а інші частини посудин нерівномірні. Характерним для цієї кераміки є відсутність описки та полив'яного покриття.

За морфологічними ознаками виділяється 2 основні форми посудин цієї керамічної групи. Це горщики та покоришки-миски. Горщики як завжди, найчисельніші (60 %). Діаметри вінець становлять від 14 до 22 см. На деяких екземплярах збереглися залишки невеликих ручок, ручки відомі й в уламках. Усі вони жолобчасті, підовальної або підпрямокутної в перетині форми. Більшість з горщиків позбавлена будь-якого орнаменту, в інших він дуже бідний - від 1-2 і більше рядів рифлення по верхній частині плічок (Рис. 1. 21). За формою вінець можна виділити 4 основні типи.

1. Прямі, іноді злегка потовщені вінця з валиком посередині. Для горщиків цього типу характерний плавний перехід від вінець до плічок. Вони є двох різновидів :

а) округлі, переважно із закраїною з внутрішнього боку (Рис. 1. 4-6, 12, 13, 20, 23, 24). Іноді закраїна виражена слабко або й зовсім відсутня (Рис. 1. 7-11, 14, 16-19);

б) із зрізаним верхнім краєм та гофруванням, без закраїни (Рис. 1. 31).

2. Округлі, прямі, іноді злегка потовщені з борозною у верхній частині замість валика. Вінця мають закраїну, але зрідка трапляються й без неї. Таким горщикам також притаманний плавний перехід від вінець до плічок, але з середини вони можуть відрізнятись : у одних є ребро на внутрішньому боці шийки, у інших воно відсутнє (Рис. 1. 1, 3, 15, 25).

3. Вінця округлі, прямі, жолобчасті, у вигляді широкого манжету із глибокою борозною у верхній частині (Рис. 1. 2).

4. Прямі, низькі, не потовщені, із рівно зрізаним верхом. З середини мають закраїну. Валик та інші конструктивні особливості відсутні (Рис. 1. 22).

Денця діаметром від 10 до 14 см (Рис. 1. 26-29). На деяких, у придонній частині, з середини стінка рельєфно потовщена. Іноді на денцях помітні сліди зрізки від круга.

Покоришок за уламками вінчиків нараховується 7 екземплярів, присутнє і

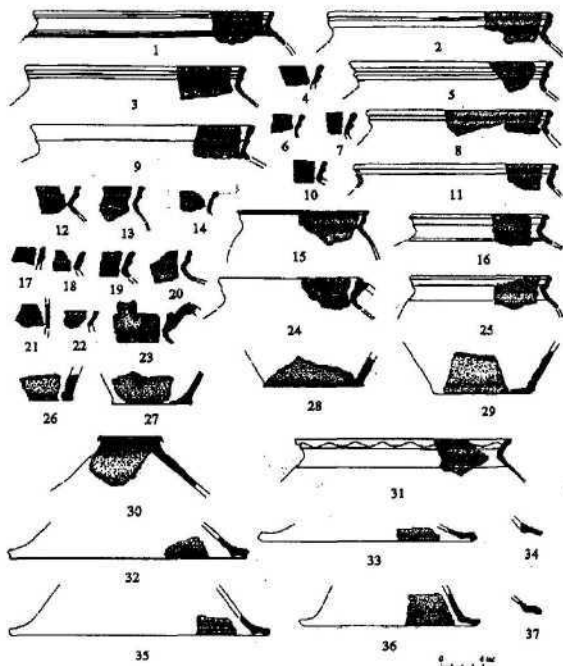

Рис. 1. Кераміка типу «Лещьки». с. Лещьки. 1-22, 24-26, 28-37 - ур. Переходенка; 23, 27 - ур. Шкільний двір.

одне денце (Рис. 1. 30, 32-37). Судячи з фрагментів, покришки мали форму зрізаного конуса. Вінця відігнуті назовні, із закраїною, поділяються на 2 різновиди : округлі та гранені. Діаметри вінець становлять 18-26 см. На денці добре помітні сліди зрізки від круга, по краях після зрізування залишилися задирки керамічного тіста. Плічка виділені, хоча й слабо, поверхня стінки нерівна. Діаметр денця 6 см.

Поряд з цією керамікою знайдено фрагменти іншого посуду, який повністю відмінний від своєї кераміки як тістом, так і манерою виготовлення.

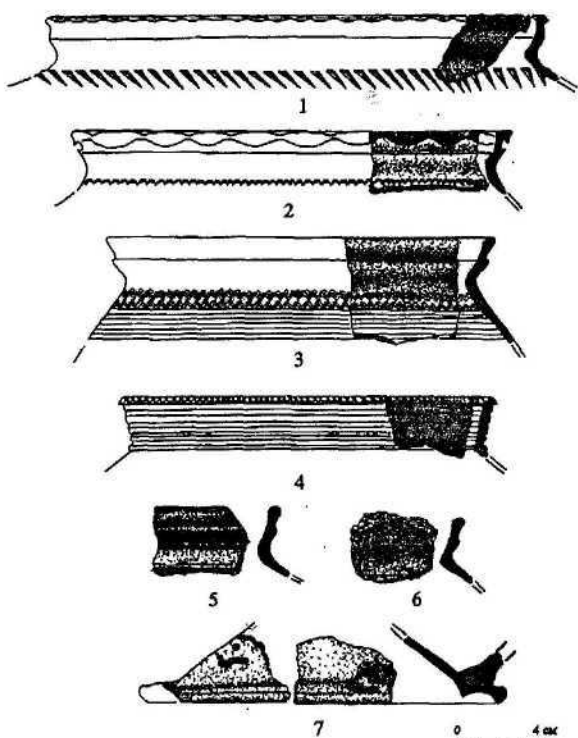

Рис. 2. Кераміка першої половини XVII ст. з с. Лецьки:
1-6 — ур. Переходенка, 7 - ур. Шкільний двір.

Кількість знахідок цього посуду у порівнянні з керамікою, що розглядається, дуже незначна. Знахідки представлені фрагментами вінець горщиків та уламками покришки-миски (Рис. 2.). За способом випалу їх можна поділити на димлені (Рис. 2. 3, 7) та окислюючого випалу (Рис. 2. 1,2, 4-6). Такий посуд виготовлено з добре відмунленої глини із додаванням дрібного піску. Виділяються 3 горщики з округлими, прямими вінцями і валиком по середині та слабкою закраїною зсередини. Частина вінець прикрашена по шийці та плічкам світло- і темно-червоними смугами опіски, а їх внутрішній край вкритий світло-зеленою або жовтаво-іржавою поливою (Рис. 2. 5.

6). В одного з них зовнішній край прикрашений штампом за допомогою коліщатка. Ще один вінчик цього всього не має, однак прикрашений на плічках двома рядами відбитків штампу, нижче яких проходять смуги рифлення (Рис. 2. 3). Такий тип горщиків має прямі аналогії з керамікою гончарних горнів Вишгорода, Києва, закритих комплексів Суботова, Полтави, селітроварницького стану Нільського городища, яка датується першою половиною XVII ст. [2, 68, Рис. 2. 12-14; 8, 37, Рис. 3, 4; 9, 55, Рис. 1. 16, 61, Рис. 20.П26; 10, 375, Рис. 4. 1-3; 11, 159, 164, Рис. 2, Рис. 5, Рис. 6]. Даний тип також має споріднені аналогії з деякими вінцями типу 1-а своєї кераміки (Рис. 1. 6-9, 13, 14, 19, 20). Наступний тип вінець - із зрізаним верхом, гофруванням по краю, валиком по середині та закраїною для покришки (Рис. 2. 2). Під шийкою проходить лінія штампу коліщатком. Горщики з подібними

вінцями відомі з гончарних горнів Вишгорода, Києва, Переяслава і датуються теж першою половиною XVII ст. [5, 24 ; 6, 8 ; 10, 375, Рис. 4. 4, 5 ; 11, 159, 164, Рис.3]. Саме це вінце схоже на таке ж вінце типу 1-б (Рис. 1. 31), яскраво демонструючи тісний зв'язок між обома керамічними комплексами. Фрагмент прямих, високих вінець зі штампом по краю та врізними лініями (Рис. 2. 4) не знаходить паралелей з своєрідною керамікою, зате має схожість з керамікою першої половини XVII ст. із Переяслава, Вишгорода, Суботова, Черкас, Полтави, Цареборисівської фортеці, об'єктів селітроварництва Більського городища [2, 68, Рис. 2. 15, 19, 22; 3, 80, Рис. 1. 12, 14, 16; 4, 55, 57, Рис. 1. 4, 8 ; 5, 24 ; 6, 8 ; 7, 34, Рис. 3. 3 ; 8, 38, Рис. 21. 1-3, 6, 7, 48, Рис. 30. 2, 7, 64, Рис.42. 2 ; 9, 55, Рис. 2. 8; 11, 159, 164, Рис. 1]. Уламок жолобчастого вінця від широкогорлого горщика (Рис. 2. 1) має лише деякі паралелі чи віддалені аналогії з керамікою першої половини XVII ст. - відносно невелика висота, керамічне тісто, гофрування, штампування по плічкам. Серед своєрідної кераміки з ним найближче співставимо вінце типу 1-а (Рис. 1. 16). Покришка з залишком бокової ручки, округлим, відігнутих назовні, жолобчастим вінцем (Рис. 2. 7) має близькі аналогії за профілем вінця з покритками із закритих комплексів першої половини XVII ст. Києва, Цареборисівської фортеці та селітроварницького стану Нільського городища [3, 80, Рис. 1. 10; 8, 39, Рис. 22. 2, 4, 5 ; 10, 376, Рис. 5. 7]. Близьку схожість цій покритці мають і деякі покритки своєрідної кераміки (Рис. 1. 32, 33, 35), що в котрий раз доводить синхронність побутування обох керамічних традицій.

Окрім вище наведених паралелей обох керамічних комплексів горщики 2 типу своєрідної кераміки є прямо співставимими із керамікою першої половини XVII ст. з Новгород-Сіверського (тип 2 б-в), Суботова і вже неодноразово згаданого Нільського селітроварницького стану, а один із вінчиків типу 1-а (Рис. 1. 24) аналогічний вінчику другого типу з Суботова [1, 51, Рис. 3 ; 2, 68, Рис. 2. 5, 12-14 ; 8, 37, Рис. 20. 5-Ю, 64, Рис. 42. 1].

Отже на території Переяслав-Хмельницького району виокремлюється новий тип ранньомодерної кераміки, якому автор за місцем виявлення пропонує дати назву «Лецьки». Незважаючи на те, що кераміка типу «Лецьки» являється підйомним матеріалом, і поки що відсутні чітко стратифіковані її знахідки ; все ж базуючись на ряді спільних ознак у формах вінця з чітко датованою керамікою іншого зразка, можна з певного часткою впевненості відносити до першої половини XVII ст. Однак не виключено, що в разі накопичення нових матеріалів за даною проблемою, а особливо пошуку закритих комплексів та стратиграфічних спостережень, хронологічна позиція цього типу кераміки може уточнюватися, тому не буде дивним, якщо вона зміститься в останні десятиліття XVI ст. Слід відмітити, що з часу виокремлення знахідок у с. Лецьки, де розглянутий керамічний комплекс найбільш виразно представлений, на території сучасної Переяславщини віднайшлося вже понад десяток подібних пам'яток і не виключено, що вони віднайнуться поза її межами.

Сам факт існування на одній території у першій половині XVII ст. двох різних зразків кераміки свідчить про певні соціальні процеси. Більш

досконалий посуд із міських центрів Середнього Подніпров'я, де гончарна справа була на значно вищому технологічному рівні, швидше за все потрапляв у тогочасне сільське середовище як імпорт, та й то у невеликій кількості. Зараз важко назвати ті причини, що призводили до цього. Сільські ж гончарі, щоб заповнити нестачу «престижного» міського посуду, намагалися копіювати його, спираючись на місцеву гончарну традицію.

Джерела та література

1. Виноградська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. — 1988. — № 61. — С. 47—57.
2. Виноградська Л.І., Горішній П.А., Юра Р.О. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області // Археологія. - 1985. - № 50. - С 65-74.
3. Голубева І.В. Археологічні дослідження Цареборисівської фортеці у 2009 р. // АДУ 2009. - К.-Луцьк, 2010. - С 79-81.
4. Коваленко О.В. Археологічні дослідження на Соборному майдані у Полтаві // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К. : ХІК, Часи козацькі, 2004.-Вип. 12, -С 54-59.
5. Колибенко О.В. Гончарна піч другої половини XVII ст. з Переяслава // Переяславська земля і духовний світ людини. — Переяслав—Хмельницький : Пальміра, 1998. - С.23-24.
6. Колибенко О.В. Звіт про дослідження Переяславської постійно діючої археологічної експедиції на території міста Переяслава—Хмельницького у 1994 р. / НА ІА НАНУ. - 1994 / 63. - 61 с
7. Куштан Д.П. Нові археологічні матеріали доби середньовіччя з Черкас / В АБУ 2002-2003 рр. - К. ; ІА НАН України ; Шлях, 2004. - Вип. 6. - С 33-35.
8. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.В. Селітроварницький стан на Нільському городищі - К., 2010. - 96 с
9. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. - 2000. - № 1-2. - С 54-66.
10. Чміль Л.В. Гончарний комплекс початку XVII ст. з фондів музею історії міста Києва // Могилянські читання 2006 року : Доля музейних зібрань. - К. : Фенікс, 2007. - Ч. 1. - С 372-378.
11. Чміль Л.В. Пізньосередньовічна кераміка з розкопок Вишгорода 2002 року // Старожитності Вишгородщини. -Вишгород, 2005. -С. 158-164.

Юрій Толкачов, Світлана Крамарова (Київ), наукові співробітники обласного Центру охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини при Управлінні культури Київської ОДА

Глиняні люльки з розкопок на території Меджибізької фортеці

Досить цікавою категорією керамічних виробів, широко репрезентованих серед археологічних матеріалів пізнього середньовіччя Меджибожа, є глиняні люльки. Загалом звичай паління тютюну поширюється на теренах Центральної та Східної Європи разом з іншими впливами Османської Туреччини. Досі не проведено повного та детального

Векленко Віктор, Мігульов Олександр (Дніпропетровськ), Ставрографічний комплекс з Старосинявського району Хмельницької області (стислий огляд)	143
Пустовалов Сергій (Київ) Комплекс озброєння ранньої козацької доби за матеріалами розкопок на о. Байда	147
Векленко Віктор, Харлан Олександр (Дніпропетровськ), Досвід реконструкції шинка з козацької Самарі	153
Брель Ольга (Чигирин) Залишки тимчасової споруди XVII ст. в с Суботів Чигиринського району	157
Баюк Віктор (Луцьк) Споруда козацького часу з Волині (спроба атрибуції)	162
Нестеренко Валентина (Черкаси). Нерода Віра (Черкаси). Кахляна піч XVII ст. з села Орадівка Христинівського району Черкаської області	167
Мироненко Людмила (Чернігів) Кахляні печі Чернігова кінця XVII - першої половини XVIII ст. (за матеріалами розкопок 1956 р.)	175
Фінадоріна Дар'я (Київ) До порівняльного аналізу пічної кахлі Печерського та Вознесенського монастирів XVII ст.	178
Окара Іван, Тітков Олександр (Полтава) Практична реконструкція: виготовлення тикви	183
Юрченко Олександр (Переяслав-Хмельницький) Своєрідна група української ранньомодерної кераміки на Переяславщині	186
Толкачов Юрій, Крамарова Світлана (Київ), Глиняні люльки з розкопок на території Меджибізької фортеці	190
Харитонова Олена (Дніпропетровськ) Скляний посуд з розкопок Богородицької фортеці 2010 року	196
Шелеметьєва Тетяна (Запоріжжя) Взуття часів російсько-турецької війни (1735-1739 рр.) з фондového зібрання Національного заповідника «Хортиця»	199
Поворознюк Катерина (Хмельницький) Матеріали з археологічних розкопок та розвідок (1980—90-х років) - основа музейних експозицій періоду середньовіччя (за матеріалами архіву Хмельницького обласного краєзнавчого музею)	207